

ĮVADAS

Šiandieninis diplomatinis protokolas pasižymi manieringumu ir ceremonijų gausa. Iš tiesų nemažai praktikų ir teoretikų mano, kad etiketo formalumai nūdienos pasaulio piliečiui nebeturi reikšmės ir kad netgi kai kurie tarptautinės politikos veikėjai ne tik nežino, bet ir nesiteikia išmokti diplomatinio protokolo subtilybių, nes ir be jų turi nemažai įtakos pasaulinio įvykiams. Toks požiūris buvo pradėjęs plisti tarp ankstyvojo modernizmo diplomatų, nes kai kurie pradėjo manyti, jog ceremonijos nereikalingos, kad jos – tik formalumas ir laiko švaistymas. Taigi nors tuometiniai diplomatai ir skirdavo daug laiko diplomatinio protokolo numatytoms ceremonijoms ir taisyklėms, bet jų laikymąsi pradėta kvestionuoti.

Istorikų požiūris į diplomatinį protokolą taip pat dvejoja. Kai kurie mokslininkai jį traktuoja kaip spektaklį ir kalbėdami apie jį vartoja tokius posakius kaip „absurdiška praktika“ ir „nereikšmingos užgaulės“. Kitiems specialistams, prieš kelis dešimtmečius parašiusiems darbus apie protokolines ceremonijas, mažai rūpėjo esminės diplomatinio elgesio reikšmės (Roosen, 1980). Kai kurie istorikai aptarė diplomatinio protokolo ceremonijas kiek rimčiau, bet jų išvados paviršutiniškos, nes, gilesnės prasmės neįžvelgdami, jie konstatavo, kad tuo metu paprasčiausiai taip derėjo elgtis, ir tiek. Nūdienos istorikai teigia, kad diplomatinės ceremonijos sudaro sąlygas bendrauti ir keistis nuomonėmis, naujomis idėjomis ir informacija apie kitas valstybes, ceremonijos naudingos valstybės šeiminkės didingumo įvaizdžiui kurti, galiausiai jos lemia politinius sprendimus ir per protokolines ceremonijas kai kurie diplomatai patenka į vienos ar kitos valstybės valdovų rūmus ar vadovų kabinetus (Roosen, 1980).

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad mokslininkų bendruomenė pripažįsta diplomatinio protokolo svarbą, tačiau jų požiūris į šiuolaikinio protokolo laikymąsi ir jo taikymą vis dažniau įgauna neigiamą atspalvį, nes diplomatinio elgesio taisyklių paisymas kartais daugiau trukdo negu padeda veiksmingai diplomatams dirbti.

Nepaisant tokio tariamo abejingumo diplomatiniam protokolui, istorikai,

antropologai ir sociologai pastaruojų metu iš naujo nagrinėja šią temą, traktuodami protokolą kaip etiketą, taikomą specifinėje srityje. Pritariant mokslininkų pozicijai diplomatinį protokolą traktuoti kaip taikomąjį etiketą, būtina pabrėžti, kad protokolas kaip taisyklių visuma nėra savitiksliis, todėl jį reikėtų suprasti kur kas plačiau, t. y. kaip priemonę, padedanti sėkmingai keistis informacija, nes kiekvienas protokolinis veiksmas kartu ir komunikacinis veiksmas.

Komunikacijos procese siekiant suformuoti bet koki pranešimą, kuris turi būti perduotas, būtinas atitinkamo kodo vartojimas. Šiuo atveju akcentuotinas pranešimo adekvatumas komunikacinei aplinkai (Jiménez, 2007). Todėl tikslinga diplomatinį protokolą ir jo raidą įvertinti komunikaciniu aspektu, juo labiau kad tokio požiūrio šiandien į protokolą labai trūksta.

Šis straipsnis siekia atskleisti diplomatinio protokolo ryšį su komunikacijos procesu, taip pat veiksnus, darančius įtaką protokolo klostymuisi bei jo raidai.

Suprantama, plėtojantis diplomatijai reikia tobulinti ir bendrą komunikacinį kodą – kalbą ir tarpasmenines reikšmių struktūras, žodžių, veiksmų ir simbolių interpretacijas (Jönson, Hall, 2005). Dabartinė tarptautinės visuomenės samprata – tai heterogeninė kolekcija, susidaranti iš fiktyvių subjektų, vadinamų valstybėmis, tariamai lygiateisių, suverenių ir visiškai nepriklausomų. Tokia samprata visai nepriimtina XV amžiaus idealizmui, juk monarchai sudarydavo sutartis su savo vasalais ir net su kaimyninių suverenių vasalais. Į priėmimus atvykdavo ambasadoriai, kuriuos į pareigas skirdavo patys monarchai. Pasitaikydavo atvejų, kai į rūmus atvykdavo kitų suverenių atstovai, anksčiau tarnavę dabar juos priimančiam monarchui (Mattingly, 1988).

Kaip tik tuomet atsiranda pirmųjų diplomatinio korpuso ženklų: profesinio bendrumo jausmas ir tarpusavio solidarumas, keičiantis mandagumo išraiškomis, kodifikuojant tarpasmeninį bendravimą ir, esant reikalui, imantis bendrų, gynybinių, tarsi „korporacinių“ veiksmų, kad būtų išsaugotas besiformuojantis diplomatų luomo išskirtinumas (Eban, 1983). XIX–XX amžiais pastebima diplomatinė subkultūra, išsiskirianti savitu suvokimu, kurio pradžia siekia XV amžiaus Romą (Jönson, Hall, 2005). Tad į diplomatinio protokolo – kaip bendro komunikacinio kodo – formavimąsi ir kaitą žvelgsime iš šios epochos.

1. DIPLOMATINIO PROTOKOLO ANALIZĖ IŠ KOMUNIKACINĖS PERSPEKTYVOS

Komunikacija itin svarbi diplomatijai (Jönson, Hall, 2005). Protokolo laikymasis neatsiejamas nuo pastangų pritaikyti išraiškos formas konkrečiam laikui ir aplinkai, perduodant idėjas bei informaciją ir siekiant konkretaus tikslo (Jimenez, 2007). Daugelis autorių rašydami apie diplomatiją ir diplomatinį protokolą vartoja komunikacijos sąvokas (Jönson, Hall, 2005; Jiménez, 2007; Álvarez Gómez, 2007; Sierra Sánchez, 2008).

Į diplomatinį protokolą žvelgiant komunikacijos aspektu kyla komunikacijos proceso sampratos klausimas, nes komunikacijos ir komunikacijos proceso apibrėžimų yra tiek, kiek mokslininkų, pasisakiusių šia tema.

Remiantis M. De Fleuro (1975) komunikacijos proceso idėjomis, ši procesą galima pavaizduoti kaip nuoseklų vyksmą: siuntėjas, perduodamas informaciją kitam, ją koduoja (sukuria pranešimą), siunčia pranešimą, gavėjas tą pranešimą gauna, iškoduoja ir duoda grįžtamąjį ryšį.

Tokia komunikacijos samprata pabrėžia bendro kodo būtinumą, kad būtų užtikrinta sklandi komunikacija. Bendras kodas leidžia siuntėjui koduoti informaciją taip, kad gavėjas iškoduodamas pranešimą gautų lygiai tokią pačią informaciją, kokią išsiuntė.

Tačiau nepakanka į komunikaciją žiūrėti kaip į informacijos užkodavimo ir iškodavimo bei keitimosi pranešimais procesą, kuriuo siekiama vienaip ar kitaip paveikti informacijos gavėją. Shrammas (1973) atkreipia dėmesį į komunikacijos partnerių santykį, o Rogersas ir Kincaidas (1981) pabrėžia bendrą komunikacijos partnerių supratimą. Taigi, jei komunikacija suprantama kaip keitimasis informacija tarp subjektų, jos sėkmingumą galima apibrėžti bendro supratimo pasiekimo laipsniu. Išvengti triukšmo dekodavimo etape padeda bendri kodai.

Komunikacija tarp žmonių galima tada, kai laikomasi kalbos taisyklių (Heath & Bryant, 2000). Taigi diplomatinę komunikaciją ir diplomatinį protokolą galima vertinti kaip kodą, leidžiantį sėkmingai tai komunikacijai vykti. Galima teigti, kad bendros – todėl, kad visiems dalyviams *turėtų* būti žinomos – taisyklės mažina įvairovės nulemtą neapibrėžtumą, didina aiškumą ir komunikacijos efektyvumą. Siekiant komunikacijos tikslo – supratimo – itin svarbu bendras kodas. Šis turėtų būti paprastas ir lengvai vartojamas. Tačiau kyla klausimas, kodėl to supratimo siekiama tokiomis sudėtingomis taisyklėmis, kurios komunikacijos procesą daro įmantrų, juk taisyklių paprastumas leistų kur kas efektyviau pasiekti tikslą.

Deja, toks požiūris į komunikaciją nepadedą atsakyti į šį klausimą. Kita vertus, žmonių komunikacijoje pranešimo kūrimas užkodavimo etape ir jo iškodavimas suteikiant simboliams atitinkamas reikšmes yra daug sudėtingesnis. Todėl net nagrinėjant kasdienę tarpusavio komunikaciją toks komunikacijos proceso supratimas nėra pakankamas.

Schrammas (1954) pabrėžia komunikacijos dalyvio svarbą komunikacijos procese, įvesdamas „patirčių lauką“ (angl. – *field of experience*), tai individo (asmeniniai) ar grupės (kolektyviniai) įsitikinimai, vertybės, patirtys ir įgytos (išmoktos) reikšmės. Tubbsas (1983) pateikia komunikacijos modelį, kuriame ženklų reikšmės ne ženkluose, o mumyse. Komunikacijos procese ne šiaip sau dalyvauja siuntėjas ir gavėjas. Čia svarbų vaidmenį atlieka jų patirtis, apimanti žinias, įsitikinimus, gebėjimus ir t. t. Pranešimai iš išorės ir stimulai iš vidaus pereina patirties filtrus – galimą žodyno ribotumą, skirtingų reikšmių priskyrimą žodžiams ar neverbaliniams ženkliams ir pan.

(Tubbs, Moss, 1983). Patirčių laukų sutapimo lygis kelia semantinio triukšmo klausimą – galimus neadekvačius pranešimų interpretavimus dėl patirties skirtumų. Taigi, negalime kalbėti apie komunikacinį kodą kaip apie objektyviai egzistuojantį darinį. Į jį turime žiūrėti per komunikacijos dalyvio prizmę.

Šiuo atveju svarbu ne tik pranešimo dekodavimas, bet ir jo interpretavimas. Kalbant apie komunikacijos procesą būtina įvertinti ir pačių komunikacijos dalyvių ypatumus.

Tačiau komunikacijos dalyvio aktualumas neapsiriboja vien patirties lauku ir jo nulemtais filtrais. Pasak Sperberio ir Wilsono (1986), į pranešimo užkodavimą ir iškodavimą patenka ne tik kodų reikšmės, bet ir komunikatoriaus tikslai. Komunikatorius neapsiriboja užkodavimu, t. y. siunčiamo pranešimo pavertimu signalu, kurį gavėjas iškoduos naudodamas identišką kodo kopiją. Komunikatorius pateikia tam tikrus įrodymus apie savo ketinimus perteikti tam tikrą reikšmę, o gavėjas padarys išvadą remdamasis turimais įrodymais. Minėtų autorių teigimu, komunikatorius visada turi dviejų lygių tikslus: informacinį tikslą (norą, kad klausytojas ką nors sužinotų – iškoduotų pranešimo tekstą) ir komunikacinį tikslą (antrinį tikslą, kurio siekiant ir kuriamas atitinkamas pranešimas). Šia teorija nuosekliai nesiremsime ir nenagrinėsime, kaip ir kokių būdu gavėjas supranta siuntėjo intencijas. Mums šiuo atveju svarbus pats komunikacijos kaip proceso supratimas, kuris išplečia konkretaus kodo vartojimą ne tik perduodant konkrečią reikšmę, bet ir sudėtingesnę turinį bei išskiriant antrinį tikslą. Tokia komunikacijos samprata leidžia aptarti diplomatinę komunikaciją ir diplomatinio protokolo kaip komunikacinio kodo formavimąsi.

Atsižvelgiant į anksčiau pateiktą komunikacijos sampratą, protokolą galima analizuoti iš komunikacijos perspektyvos išskiriant keletą aspektų:

- dvigubas dalyvių komunikacijos tikslas;
- komunikacijos dalyvių ypatybės;
- komunikacijos intensyvumas ir komunikacijos proceso dalyvių gausumas.

Pirmiausia paminėtina, kad jau pats keitimasis informacija, kaip ir bet kuris sąmoningas žmogaus veiksmas, yra tikslingas. Komunikacijos proceso dalyviai gali vadovautis skirtingais tikslais, kurie gali daryti įtaką tiek pačiam procesui, tiek besiformuojančio kodo ypatybėms. Pastarosios savo ruožtu gali paveikti komunikatorių antrinį tikslą.

2. DVIGUBAS PROCESO DALYVIŲ KOMUNIKACIJOS TIKSLAS

Kaip minėta, Sperberis ir Wilsonas (1986) tvirtina, kad esant bet kokiai komunikacinei sąveikai siuntėjas siekia dvigubo tikslo arba, kitaip sakant, vienu metu dviejų tikslų – pirminio ir antrinio. Pirminis – perduoti tam tikrą turinį (kad gavėjas ką nors sužinotų); antrinis – paveikti gavėją taip, kad jis, paveiktas turinio, priimtų tam tikrą

sprendimą. Kaip tik antrinis tikslas slepia subtilią bendravimo taisyklės reikšmę. Tam tikromis aplinkybėmis protokolo taisyklės nusistovi taip, kad antrinis tikslas – paslėpta taisyklės reikšmė – įgauna aiškia, komunikacijos dalyviams suvokiamą prasmę. Tačiau laikui bėgant aplinkybės keičiasi ir lieka tik taisyklė be pirminio konteksto, galėjusio detalai paaiškinti šios taisyklės subtilias reikšmes. Vienas iš pavyzdžių galėtų būti viduramžiais kilmingiesiems įprastas pasisveikinimas nusimaunant pirštines. Anuomet įvairiais būdais kerštauta priešui, netgi per fizinį kontaktą, kai spaudžiant prieš ranką ji buvo patepama mirtingais nuodais. Kai kilmingasis, nusimovęs pirštines, pasiūlydavo kitam savo ranką pasisveikinti, tai buvo ne vien mandagus gestas, bet ir parodymas neturint blogų kėslų. Pasikeitus istoriniam kontekstui, dabar rankų paspaudimas nusimovus pirštines tereiškia pagarbų pasisveikinimą, nes taip nuo seno įprasta ir jau nesigilinama į šios mandagumo ir pagarbos taisyklės atsiradimo priežastis. Galima teigti, jog, laikydamasis diplomatinio protokolo taisyklių, komunikacijos dalyvis ne vien taiko tinkamą (pagal taisyklės) poelgį esamai komunikacinei situacijai (pirminis tikslas). Dalyvis veikia turėdamas ir antrinį tikslą, o norint jį įvertinti reikia atsižvelgti į kontekstą, motyvavusį bendravimo normų ir taisyklių atsiradimą, kad būtų galima analizuoti: kito aplinkybės ar išliko. Tačiau visų pirma analizuojama pati komunikacinė situacija.

2.1 KOMUNIKACINĖS SITUACIJOS NEAPIBRĖŽTUMAS IR JO MAŽINIMAS

Der Derianas (2001), kalbėdamas apie protokolo ir protokolinių ceremonijų atsiradimą ir raidą, pabrėžia konteksto svarbą bei akcentuoja galimą komunikacinės situacijos neapibrėžtumą.

Savo veikloje žmogus visada siekia apibrėžtumo, o situacijos neapibrėžtumas sukelia diskomfortą, todėl įvairiausiomis priemonėmis siekiama jį sumažinti arba visai jo išvengti. Patekus į nepažįstamą situaciją, kurioje sunku ar neįmanoma nustatyti kitų žmonių poelgių priežasčių ar prognozuoti veiksmų padarinių, žmogus negali sėkmingai veikti. Antropologai ritualą apibūdina kaip ypatingą tarpasmeninės komunikacijos formą, pabrėždami, kad ritualai atsiranda ir jų svarba išauga tokiose situacijose, kur nesusikalbėjimas, nulemtas netinkamo signalizavimo ar neadekvataus supratimo, keltų grėsmę (Bell, 1992).

Nors šiandien ritualų ir ceremonijų reikšmė yra tik šalutinė, apsiribojanti bendrumo kaip pozityvaus konteksto kūrimu, bet istoriškai ceremonijos ir ritualai buvo labai svarbūs, nes sankcionavo judėjimą per socialines ir politines sienas. Der Derianas (2001) teigia, kad diplomatijos, o kartu ir diplomatinio protokolo formavimosi laikotarpiu valstybės ribų ir statuso peržengimas buvo toks pat perėjimo ritualas kaip vaiko tapimas suaugusiu, viengungio – sutuoktinio ar gyvo – mirusiu. Tai sietina tiek su žinių apie svetimo krašto gyventojų elgesį reguliuojančių normų ir taisyklių trūkumu, tiek su šių normų ir taisyklių neaiškumu.

Į situacijos neapibrėžtumą žvelgiant iš komunikacinės perspektyvos paminėtina, kad neapibrėžtumą lemia negebėjimas atpažinti ir interpretuoti aplinkos bei siunčiamų pranešimų, taip pat nesant tikrumo, kaip konkretaus žmogaus pasisakymai ar poelgiai gali būti suprasti. Šiuo atveju komunikacijos dalyviai turi skirtingus kodus, kurie padeda užkoduoti siunčiamus ir iškoduoti gaunamus iš aplinkos pranešimus. Vienintelis būdas maksimaliai sumažinti neapibrėžtumą – įgyti bendrą, nors ir paprastą kodą. Tai simbolinę reikšmę turintis elgesys kaip schema. Kuo didesnis situacijos neapibrėžtumas, tuo labiau reikia schemos, kaip kažko visiems vienodai suprantamo. Tokias elgesio schemas arba stereotipines kolektyvinio elgesio formas kultūros antropologai vadina ritualais (Boyer P. Liénard P. 2006). Kita vertus, mokslininkai tyrinėdami ritualų funkcijas vis dažniau siekia nagrinėti jų komunikacinį turinį (Bell, 1977).

Bendro aiškaus kodo, nereikalaujančio laipsniško priėjimo prie bendro supratimo, o leidžiančio pasiekti jį iškart, pritaikymas diplomatijai, kaip itin jautriai sričiai, yra būtinas. Pats diplomatinės komunikacijos specifiškumas lemia ritualizuoto elgesio formų atsiradimą. Taip pat diplomatinės komunikacijos situacijos neapibrėžtumas, sąlygotas dviejų skirtingus įsitikinimus, interesus ir kultūrinį pagrindą turinčių subjektų susitikimo, lėmė ritualinio elgesio atsiradimą. Neapibrėžtumo mažinimą galima traktuoti kaip vieną iš komunikacijos tikslų, lėmusių protokolo kaip komunikacinio kodo formavimąsi ir jo ceremoniškumą.

Ko gero, neatsitiktinai žmonija sukūrė daugybę socialinių ritualų, palengvinančių tarpusavio komunikaciją įvairiose sudėtingose situacijose. Ritualas išvaduoja žmogų iš būtinumo rinktis, kaip elgtis, ir užtikrina bent minimalų bendrumą – kaip pagrindą tolesnei komunikacijai. Šiuo atveju ritualinius veiksmus galima traktuoti ne tik kaip neapibrėžtumo mažinimo priemonę, darančią situaciją daugiau ar mažiau nuspėjama, bet ir kaip minimalaus bendrumo kūrimo bei jo stiprinimo priemonę. Pasak Edelmano (1969), ceremonijos yra įprastas dalykas visuomeniniame gyvenime, visi laikomės tam tikro elgesio etiketo. Formalumas, įdėmumas ir kartojimas – tai bendros ritualizacijos strategijos (Bell, 1992)

Paprastai diplomatinę protokolinę komunikaciją suformuoja ilgalaikė praktika, palaikoma visų komunikacijos procese dalyvaujančiųjų sutartinėms išraiškoms.

Vis intensyvėjanti komunikacija ir lengvesnis priėjimas prie reikalingos informacijos leido sukaupti būtinų žinių bei sumažinti galimą komunikacinių situacijų neapibrėžtumą, o kartu ritualų gausos ir jų sudėtingumo poreikį. Šios žinios padeda adekvačiai iškoduoti ir suprasti pranešimus svetimoje aplinkoje. Visuotinių žinių apie kitus ir jų kitoniškumą gausėjimas sietinas su turimo kodų arsenalo didėjimu. Galima prognozuoti, kad gavėjas gebės iškoduoti bet kokią pranešimą ir gauti tokią pat informaciją, kokią į pranešimą įdėjo siuntėjas.

Ritualas praranda savo dvilypę funkciją ir vis dažniau tampa priemone, užtikrinančia bendrumą.

Tačiau ir šiandien lieka tam tikras komunikacinės situacijos neapibrėžtumas, nulemtas kultūrinės įvairovės. Jeigu iki XX a. diplomatinis bendravimas daugiau apsiribojo Vakarų pasauliu ir tam tikrą bendrumą turinčiomis kultūromis, tai nuo XX a. vidurio į diplomatinę areną įsitraukia daug naujų šalių su savita kultūra. Atsiranda poreikis užtikrinti sklandų susikalbėjimą šioje kultūrinėje įvairovėje gerbiant visų komunikacijos dalyvių unikalumą ir kultūrinės šaknis. Nors diplomatiniai atstovai turi bendrą kodą, kiekvienas priklauso savitai kultūrai, kuriai atstovauja specifiniu kodu. Tie patys verbaliniai ženklai gali būti labai skirtingai interpretuojami atsižvelgiant į tautinės kultūros specifiką (Hall, 2003).

Mokslininkai paprastai kalba apie vakarietiškas tradicijas turintį protokolą. Tačiau skirtingų regionų diplomatinio bendravimo taisyklės grindžiamos visai kitokiais pamatais. Arabų kraštų protokolas yra nulemtas religijos, istorinio ir kultūrinio paveldo. Kitose musulmoniškosiose šalyse – religijos (Alvarez Gomez, 2007). Nepaisant konkrečios geografinės vietos ar kultūros, diplomatinis protokolas kaip nusistovėjusių verbalinių ir neverbalinių elgesio formų rinkinys padeda įveikti neapibrėžtumą, nulemtą kultūrinės įvairovės. Šiuolaikinio protokolo kalboje apstu standartizuotų posakių ir atsargių frazių, Akivaizdu, kad kiekvienai epochai diplomatiniai atstovai turi visiems žinomų ritualizuotų posakių rinkinį, leidžiantį laisvai bendrauti ir netgi pačią nema-loniausią žinią perduoti mandagiai (Jönson, Hall, 2005).

2.2 PRIKLAUSOMYBĖS TAM TIKRAI GRUPEI DEMONSTRAVIMAS

Diplomatiniam protokole ceremonijų gausu iki šiol, bet ypač jos buvo aktualios viduramžiais. Kiekviena grupė, kaip socialinis vienetas, stengiasi save apibūdinti, surasti ir išryškinti tam tikrus bruožus, vienijančius narius, ir išryškinti jų skirtumus. Uždaroms ar besistengiančioms būti tokiomis grupėms būdingas individualios narių raiškos minimizavimas ir ypatinga elgesio taisyklių svarba (Berne, 1975). Manieringas aukštuomenės elgesys buvo priešingybė tiesmukam nekilmingųjų elgesiui. Pasak Dizelbacherio (1998), sunku įsivaizduoti didesnę elgesio kontrastą tarp XVI–XVII a. kilmingųjų luomo ir nekilmingųjų manierų. Kaimiškosios tiesmukos komunikacinės formos buvo visiška priešingybė itin išpuoselėtai rūmų komunikacijai. Rūmų etiketas, pabrėždamas aristokratijos išskirtinumą ir socialinį pranašumą, padėjo savotiškai saugoti ir reprezentuoti aukštuomenę. Karališkosios valdžios klestėjimo amžiais buvo sakoma, kad etiketo normos žmones sujungia kur kas tvirčiau nei įstatymai.

To meto pompastiškas ceremonialas padėjo įtvirtinti karališkąją valdžią, kaip išskirtinę valdovų padėtį, nepasiekiamą paprastiesiems mirtingiesiems. Tačiau protokolui būdinga ne tik ritualų gausa, bet ir manieringumas. Manieringo elgesio atsiradimą istorikai sieja su vėlyvųjų viduramžių Europos karališkaisiais dvarais, kai dvariškiai burdamiesi apie centralizuojančius valstybės monarchus metė iššūkį dominuojančiai karių klasei nauju, mandagumu grįstu elgesiu (Der Derian, 2001). Tokį kokybinį

virsmą skirtingi autoriai linkę grįsti skirtingomis priežastimis. Vieni atkreipia dėmesį į paties dvaro specifiką. Pirmiausia pabrėžia, kad nemažai žmonių į dvarą buvo įtraukti taip, tarsi sudarytų statinio dalį. Jie, kaip ir patalpos, suskirstyti įvairiais aukštais ir atstumais, o jų pareigos tiksliai nustatytos ir apibrėžtos (Canetti, 2003). Dvariškių laikysena ir elgesys tam tikras pavyzdys visiems valdiniam. Kita vertus, dvarai buvo vieta, kur kiekvienas norėjo pralobti ir įtvirtinti savo statusą, o tai buvo galima padaryti tik įgijus valdovo ir jo žmonių palankumą. Pagrindinė priemonė šiuo atveju buvo mandagumas – elgesys, nulemtas daugybės taisyklių (Dizelbacher, 1998). Kuo aukštesnis buvo žmogaus rangas, tuo daugiau taisyklių jis turėjo laikytis (Elias, 2004).

Tarpusavio bendravimo taisykles, įteisinusias manieringumą, galima paaiškinti ir kaip aukštuomenės siekį apibrėžti save bei atsiriboti nuo nekilingųjų (Der Derian, 2001). Čia galima išvelgti pasipriešinimą iki tol gyvavusiai tvarkai, nebeatitinkančiai naujai susiformavusių poreikių, ir taisyklėms, kurios šią tvarką palaiko. Mokslininkai, nagrinėjantys pasipriešinimą, pabrėžia ypatingą besipriešinančiųjų ir maištaujančių poreikį persekioti viską, pradedant žmonėmis ir baigiant simboliais, taisyklėmis ir daiktais. Žmonės atmeta tai, kuo anksčiau vadovavosi, nes tai priklauso ankstesnei formacijai – su kuria kovoja (Kabanis, Nass, 1988). Šiuo atveju komunikacijos tikslas – atitikti nustatytus standartus ir įgyti palankumą.

Manieringas elgesys buvo priešingybė tiesmukam elgesiui, nors ir šis būdavo ritualizuotas. Mandagumas, arba „*courtoisie*“, – tai atsitraukimas nuo karingų vasališkų santykių ir perėjimas prie maskuotos kovos dėl prestižo ir įtakos (Dizelbacher, 1998). Siekiant paneigti iki tol galiojusią tvarką ir įtvirtinti kitoniškumą, taisyklės, reglamentuojančios komunikaciją, pasidarė gerokai sudėtingesnės. Ir taip sudėtinga, pernelyg simboliška komunikacija buvo dar labiau sukomplikuota.

Vis sudėtingėjant dvarų protokolui, kaip teigia Van Vikefortas (1981), ceremonijos ir pagerbimai buvo laikomi ambasados pagrindinėmis pareigomis. Dažniausiai vartojami žodžiai XVII amžiaus diplomatinėje komunikacijoje buvo „garbė“ ir „šlovė“. Ambasadorius privalėjo prižiūrėti savo pono (suvereno, karaliaus, princo ir t. t.) vardą, kad niekas jo nesuterštų ir neižeistų, nes ambasadorius atstovauja savo valdovo didybei. Bet ne vien monarchams rūpėjo kitų pagarbus elgesys su jų asmeniu. Toks pat buvo ir moderniosios respublikos valdovų siekis. Šie nepraleisdavo progos raštu ar asmeniškai priminti įtakingiems valdovams savo sėkmingų ryšių su kitais valdovais.

Nors diplomatinė ryšių plėtra sutapo su absoliutizmo periodu, istoriškai realūs valdovų susitikimai įvykdavo gana retai. Valdovai retai kada keliaudavo į svečių šalį. Daug dažniau susitikimai vykdavo tarp pasiuntinio ir valdovo arba tarp atstovų, veikiančių tų suverenų vardu. „Ritualo metu asmuo reiškia savo pagarbą ir palankumą gerbiamam asmeniui ar jį laikinai pavaduojančiam asmeniui“ (Goffman, 1971). Todėl galima teigti, kad pagarba, reiškiamą užsienio valstybės suverenui, turėjo būti taip pat reiškiamą ir jo diplomatui. Nepagarba pasiuntiniui buvo vertinama kaip jį siuntusio valdovo įžeidimas.

Siekiant pademonstruoti atitikimą tam tikriems standartams, ypatingas dėmesys kreipiamas į pranešimo formą ir smulkiausias jos niuansus. Priklausomybę vienai ar kitai visuomenės grupei rodo daugybė išoriškai matomų ženklų, tokių kaip apranga, elgesio manieros, dalyvavimo situacijų pasirinkimas ir t. t.

Nuo Renesanso iki Prancūzijos revoliucijos manieros buvo esminis bendrabūvio komponentas. Geros manieros – tai privalomas išsilavinusio žmogaus bruožas. XVI–XVIII a. leistos gerų manierų knygos, patariančios žmogui, kaip deramai elgtis pagal savo luomo reikalavimus. Šiose knygose buvo nagrinėjami moralės principai, manieros, charakterio ugdymo gairės, menas gyventi visuomenėje. Buvo mokoma grakščiai šokti, pabrėžtinai santūriai bendrauti (valdant aistras), elgesio prie stalo taisyklių ir būti teisingam (Curtin, 1985).

Etiketas atliko aukštuomenės apibrėžimo funkciją, o apie tai liudija veiksmai, nukreipti prieš aristokratiją neigiant jos elgesio normas. Priklausomybę elito grupei demonstruojama per atpažįstamas elgesio normas. Revoliucijos siekė įtvirtinti naują bendrabūvio principą, išreikštą lozungu „Laisvė, lygybė, brolybė“. Revoliucionieriai tai, kas buvo prieinama tik privilegijuotai mažumai, siekė padaryti prieinamą visai liaudžiai. Kabanesas ir Nassas (1988) teigia, kad visuomeninių perversmų metu įsigali ypatinga, tik tiems būdinga periodams pasaulėžiūra: *Homo homini lupus est*. Tuo laikotarpiu randasi poreikis persekioti viską – nuo žmonių iki simbolių ir daiktų. Žmonės atmesdami tai, kuo iki perversmo vadovavosi, niekada pagalvojo apie galimas tokio persekiojimo ir naikinimo pasekmes. Naikinama tik tam, kad būtų naikinama, nes priklausė ankstesnei formacijai, su kuria revoliucionieriai ir jų sekėjai kovoja. Naikinami objektai siejami su karališkąja valdžia (mauzoliejai, herbai ant pastatų ir kt.). Revoliucinis naikinimas – ne kas kita kaip kėsinimasis į ribas. Naikinami ritualai, ceremonijos – visa, kas nustato ribas, atrodo grėsminga ir nepakenčiama naujos ideologijos atstovams ir įtvirtintojams (Canetti, 2003). Revoliuciniai pakeitimai neaplenkė ir kalbos. Įtvirtintas kreipinys *tu*. Taip privalėjo kreiptis tiek penkiolikmetis į aštuoniasdešimtmetį, tiek vyras – į moterį, tiek tarnas – į šeimnininką. Laiškai ministrui prasidėjo žodžiais piliečiui ministrui, o visame tekste vartojamas kreipinys *tu*. (Kabanas, Nass, 1988). Panašiai ir Rusijos revoliucionieriai reikalavo kreiptis *draugas*, *draugė* (rus. товарищ). Revoliucionieriai, kad paneigtų aristokratiją, priklausomybę „naujam elitui“ demonstravo pasitelkdami tas pačias priemones, bet suteikdami joms naują turinį. Revoliucinė Prancūzijos vadovybė Respublikai atstovauti užsienyje skyrė patikimus piliečius, kurių neviliojūt aristokratinės aplinka. Pagal naują tvarką išrinktasis atstovas privalėjo elgtis taip, kaip dera Respublikai. Jis turėjo būti labai atsargus, kad tik nepasielgtų pagal visuotinai priimtus diplomatų įpročius (Frey, 1993). Patriotas Sémonville'is, Prancūzijos atstovas Konstantinopolyje, buvo griežtai kritikuojamas už laikymąsi senojo režimo ambadoriaus elgesio. Jis keliaudavo su gausia palyda ir pompastika. Revoliucionieriai griežtai atmetė „akinančius ir smulkmeniškai surežisuotus viešus ritualus, žadinančius iššaknijusius karališkus sentimentus, kartu

aukštinančius ir legitimuojančius senąją tvarką“ (Mayer, 1981). Prancūzai, dalyvaujantys Rastatto kongrese, atsisakė nusileisti tradiciniam etiketui. Jie vilkėjo švarkus ir kelnes, o ne tradicinius kostiumus, vaikščiojo ne grakščia eiseną, o dideliais žingsniais (Frey, 1993). Ypač pažiūros skirdavosi, kai susitikdavo revoliucionieriai ir kito pasaulio atstovai – kiekvienas gynė savo sistemą tam tikru elgesiu.

Nepaisant istorinės raidos, galima trumpai apžvelgti, kaip Lietuva per diplomatinį protokolą įsitvirtino tarptautinėje bendruomenėje. XX a. pradžioje, atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, Lietuvos diplomatinės tarnyba ir diplomatinis protokolas buvo kuriamas remiantis to meto pasaulinės diplomatijos pavyzdžiu bei Europos tradicija (Gaigalaitė et al. 1999). Jauna Lietuvos diplomatija, siekdama būti priimta ir pripažinta, taikėsi prie Europoje susiformavusių tradicijų.

Lietuvos diplomatai veikė pagal jau nusistovėjusias taisykles. Daugeliu atveju jiems patiems teko jas perprasti ir įsisavinti. Sidzikauskas (1994) atsimena, kaip diplomatinės tarnybos pradžioje mokėsi rašyti diplomatinius raštus, perėmė elgesio manieras ir pirmą kartą įsigijo reprezentacinius drabužius – frakus. Klimas (1990) pabrėžia, kad svarbiausia tuo metu buvo vadovaujantis bendrai priimtomis elgesio taisyklėmis rengti susitikimus ir bendrauti su kitų šalių pareigūnais, verslininkais ir žurnalistais. Kaip tik tokia komunikacija leido siekti tarptautinio pripažinimo, o vėliau padėjo Lietuvai laviruoti ir išsaugoti nepriklausomybę net ir labai įtemptais momentais.

3. KOMUNIKACIJOS DALYVIŲ YPATYBĖS

Kitas svarbus komunikacijos procesui aspektas – komunikacijos dalyvių gebėjimas išreikšti idėjas ir suprasti gaunamą pranešimą. Diplomatinio protokolo normų formavimąsi tyrinėtojai sieja su etiketo normomis, diktavusiomis žmonių tarpusavio komunikacijos formą, Europoje. Ankstyvaisiais viduramžiais nedaug buvo raštingų žmonių, tad dažnai buvo pasitelkiama neverbalinė ir simbolinė komunikacija. XI amžiuje valdovų ir jų aplinkos žmonių elgesio normoms lemiamą įtaką darė karžygių etika (Duby, 2004). Riteriai nesimokė rašto. Manyta, kad mokslas riterių sugadintų. Pagrindinė šio luomo vertybė buvo garbė. Dėl jos nuolat varžytasi, ji buvo persmelkusi karo ir dvaro gyvenimą. Pasak istorikų, rafinuotos manieros riteriams nebuvo būdingos, o jų elgesio kultūra, visiškai išstūmusi raštingumą, rėmėsi žodžiu ir vaizdu, kurie pagrindė kasdienio elgesio ritualizavimą. Viduramžiais itin svarbų vaidmenį atliko neverbalinė komunikacija, reiškiamą simboliais ir gestais. Apie gestų kalbą Tomas Akvinielis sakė: *non sunt ridiculosae gesticulationes, fiunt enim ad aliquid repraesentandum (gestai visai nejuokingi dalykai, jie daromi norint ką nors išreikšti)*. Tai iliustruoja daugybė pavyzdžių. Kai riteris tapdavo feodo savininku, simbolinę reikšmę įgydavo žemės sauja ar vėliava rankoje (Duby, 2004). Taip pat paminėtinas bučinyš kaip sutarties sudarymo, taikos ir susitaikymo simbolis, kaip liturginės

bendrystės išraiška arba kaip nuolankumo ar taikių intencijų demonstravimo gestas (Dizelbacher, 1998). Svarbiausi valdovo pretenzijos į valdžią ženklai buvo karaliaus karūna, skeptras, karališkasis obuolys ir „šventoji ietis“. Panašią funkciją atliko ir žiedai, kurie – kaip ir dabar – buvo laikomi meilės ženklu arba turėjo valdžios ženklo reikšmę (Dizelbacher, 1998). XIII–XV a. pirštinės buvo ne tik aprangos detalė, bet ir valdžios bei galybės simbolis: miestelėnai, gavę dovanų iš savo valdovo pirštinę, galėjo steigti prekyvietę ir plėtoti prekybą; pirštinė simbolizavo ir svarbų pavedimą, kurį vienas riteris duodavo kitam; metant pirštinę po kojomis buvo kviečiama į dvikovą; damos pirštinę dovanodavo savo išrinktiesiems (Kuznecov, 2002). Tas pats pasakytina ir apie daugybę kitų aksesuarų ir kostiumo detalių. Galima teigti, kad ribotas komunikacijos dalyvių gebėjimas išreikšti idėjas ir apdoroti informaciją nulėmė neverbalinių išraiškos formų gausą komunikacijoje, o tai atsispindėjo tuo metu besiformuojančiose etiketo taisyklėse.

Jei ankstyvuojų protokolo formavimosi laikotarpiu tiek daug neverbalikos buvo dėl aukščiausių visuomenės sluoksnių riboto raštingumo, tai pastaruoju metu pabrėžiami retoriniai komunikaciniai gebėjimai. Jiménez (2007) teigia, kad diplomatinė komunikacija yra įtikinamoji, nes dažniausiai komunikacijos tikslas – siekis įtikinti, parodyti aktualumą, sudominti, atkreipti dėmesį ir kt. Tokios specifinės komunikacijos srities kaip retorikos postulatai akcentuoja, kad norint įtikinti būtina turinio ir formos vienovė, t. y. gerą turinį reikia gerai įforminti. Paveiklo grožis arba romano kokybė siejasi ne tik su pasirinkta tema, bet ir pateikimo forma (Sanabria, 1994). Per mažas dėmesys formai daro pranešimą ne tokį veiksmingą ir vien dėl to tikslas gali būti nepasiektas. Komunikacijos tikslas įtikinti ir įtikinti savaime paaiškina, kodėl ypatingas dėmesys skiriamas formai. Tai pagrindžia gausų ir išsamų išraiškos formų reglamentavimą bei jų svarbą diplomatiname protokole.

Įvertinus komunikacijos dalyvių parengimą ir tinkamumą kokybiniu aspektu, dera į komunikacijos ir diplomatinio protokolo sąveiką toliau pažvelgti ir kiekybiniu požiūriu.

4. KOMUNIKACIJOS DALYVIŲ IR SITUACIJŲ GAUSĖJIMAS

Nuo XX a. vidurio komunikacija nuolat intensyvėja. Technologinės inovacijos dvejomis paveikė diplomatinę komunikaciją. Viena vertus, diplomatams lengviau keistis reikšminga informacija; kita vertus, tai iššūkis nusistovėjusioms diplomatinėms procedūroms (Jönson, Hall, 2003). Technologinė pažanga (kelių tinklas ir susisiekimo priemonių tobulėjimas) palengvino judėjimą erdvėje, net ir didelius atstumus galima įveikti greitai. Anksčiau valstybių atstovų susitikimai buvo gana reti, o dabar tokių susitikimų vyksta daug. Iš imperijų ir valstybių vadovų asmeninių susitikimų istorinės raidos matyti, kaip ši keitėsi – nuo labai retų ir sunkiai surengiamų iki

dažnų formalių ir neformalių susitikimų. Nuo 1960 metų „viršūnių“ susitikimai vis dažnėjo ir šiuo metu kas kelios savaitės vyksta koks nors valstybių vadovų susitikimas kuriame nors pasaulio krašte (Jönson, Hall, 2003). Vis dažnesni aukščiausių valstybių pareigūnų ir oficialių delegacijų susitikimai yra savotiškas diplomatinio protokolo išbandymas, nes dėmesys kreipiamas į tai, kaip pasiekti konkrečių tikslų (susitarti, informuoti, įtikinti ir kt.). Susitikimų dažnumas ir orientacija į problemų sprendimą skatina mažinti ritualus ir susitikimų formalumą. Neformalus bendravimas padeda laisviau aptarti rimtus klausimus ir sumažinti įtampą, keliamą konfliktų. Natūralu siekti kuo veiksmingesnių rezultatų, tačiau neaišku, ar tai bus diplomatinio protokolo savitumo sąskaita, juk akivaizdu, kad jei taip nuolaidžiau jama, diplomatiniai susitikimai tampa atsipalaidavusių draugų pasisėdėjimu ar „laisvos formos“ įvykiu.

XIX amžiuje galia iš rūmų apartamentų persikėlė į vyriausybės kabinetus, o XX amžiuje ta tendencija dar labiau išryškėjo. Vis dažniau valdžios atstovai įsitraukdavo į iki tol išskirtinai diplomatams priskirtus darbus, prašydami pasiuntinių ir ambasadorių reikšmingos informacijos vietinės politikos klausimais. Valstybininkai ėmė patys tuos klausimus spręsti, tad diplomatams teliko dekoratyvinis vaidmuo. Tai nereiškia, kad XX ir XXI amžiaus diplomatinio korpuso nariai važinėja puotauti ir valso pašokti, kol „tikri“ politikai posėdžio kambaryje svarsto opius klausimus, nes nemoka šokti, nėra išprusę diplomatinio protokolo subtilybėse ir neturi nei laiko, nei noro pokyliams. Tiesa, anksčiau diplomatai turėjo palyginti daugiau laisvės ar sprendimo galių, nes, būdami toli ir vadovų fiziškai nepasiekiami, jie dažnai patys turėdavo priimti sprendimus ir tik grįžę apie tai informuoti savo vadovą arba lėtai keliaujančiais laiškais su vadovais pasitarti svarbiu klausimu. Dėl skaitmeninės komunikacinės technologijos ir transporto tobulėjimo valstybių vadovai šiais laikais gali akimirksniu susisiekti su savo pasiuntiniais bet kokiame pasaulio krašte ir nurodyti konkretų veiksmų planą vienam ar kitam klausimui spręsti. Mūsų laikais diplomatinė ir politinė komunikacija vyksta visais įmanomais kanalais, į diplomatų gretas patenka buvę politikai, verslininkai ar tiesiog visuomenės veikėjai, kurių pradinis akademinis ir profesinis parengimas neturėjo nieko bendra su diplomatija.

Komunikacijos intensyvėjimas ir galimybė greitai gauti reikiamą informaciją kardinaliai sumažina bendravimo situacijos neapibrėžtumą. Šitaip pradeda nykti komunikacijos ritualizacijos poreikis. Dar daugiau, žmonių išsilavinimas ir turimos žinios leidžia žmogui lengvai iškoduoti gaunamus pranešimus ir apdoroti informaciją. Dėl to nieko nuostabaus, kad ritualų ir ceremonijų gausa, anksčiau užtikrinusi komunikacijos sklandumą, dabartiniu metu pradeda trukdyti, nes minėti ritualai ir manieringumas praranda pirmąją funkciją, telieka vien ceremoningumas.

Plėtojantis komunikacinėms technologijoms žiniasklaida tapo diplomatinės komunikacijos dalyve. Technologijos ne tik yra komunikacinių pranešimų kanalas, bet ir tą pranešimą interpretuoja, parodo savąjį pranešimo ir situacijos matymą. Žinia-

sklaidai tapus komunikacijos proceso dalyve, diplomatinio protokolo erdvė išsiplėtė. Diplomatinės komunikacijos dalyvis praktiškai nebegali pasitraukti iš komunikacijos proceso – jis tapo kasdienybe. Dėl to protokolo taisyklės tapo paprastesnės ir atsirado daugiau bendravimo galimybių.

IŠVADOS

Diplomatinį protokolą galima laikyti neatsiejama komunikacijos proceso dalimi, atliekančia komunikacinio kodo vaidmenį. Šį kodą sudaro visuma formalizuotų ir neformalizuotų taisyklių, įgalinančių informaciją užkoduoti gavėjui suprantamu būdu. Protokolas yra dinamiškas, kintantis ir nevisiškai atsparus socialinės aplinkos bei žmonių komunikacijos kintamumui. Jis kinta keičiantis komunikacinės situacijos ir jos dalyvių tikslams.

Išskirtini tokie komunikaciniai tikslai, darę įtaką formuojantis diplomatiniam protokolui kaip komunikaciniam kodui:

- komunikacinės situacijos neapibrėžtumo sumažinimas;
- bendrumo tarp komunikacinės situacijos dalyvių kūrimas;
- atitikimo nustatytiems standartams demonstravimas, prielankumo ir pripažinimo įgijimas;
- įtikinimas.

Kintantis komunikacijos kontekstas lėmė šių tikslų aktualumo kaitą, tai savo ruožtu darė įtaką tiek pačiam protokolo formavimuisi, tiek atsiradusiam poreikiui jį keisti. Komunikacijos dalyvių kompetenciją galima įvardyti veiksnium, formavusiu diplomatinį protokolą kaip komunikacinį kodą. Dėl komunikacijos technologijų išsiplėtė komunikacijos proceso dalyvių skaičius, erdvė, kurioje vyksta diplomatinė komunikacija, ir padidėjo komunikacijos intensyvumas. Komunikacijos tikslų, komunikacijos dalyvių komunikacinės kompetencijos kaitą bei komunikacijos priemonių vystymąsi galima įvardyti kaip veiksnius, darančius įtaką diplomatiniam protokolui.

Mariana Sueldo, Beata Grebliauskienė

AN OUTLINE OF DIPLOMATIC PROTOCOL DEVELOPMENT THROUGH THE PRISM OF COMMUNICATION

Summary

This paper provides an analysis of diplomatic protocol and its development through the prism of communication. Protocol being understood as a means to ensure effective and clear communication, the circumstances and reason for the emergence of protocol are discussed with a further overview of the most influential factors within the process of diplomatic protocol development. Three main factors are considered here as the most significant: first, the natural uncertainty involved in

any communicational situation in which the individual may be assisted by ritualized and rule-based interpersonal communication; second, the individual's self-expression abilities, comprehension skills and the impact these can have on effective (diplomatic) communication; and third, the intentional changes brought into all areas of human performance and within the process of diplomatic communication, the primary and secondary aims pursued by communication agents. These factors are unveiled by focusing on each of them, at the same time drawing a chronological parallel that covers the most significant periods within the historical line of diplomatic protocol development, from the early medieval times of nonverbal and symbolic communication, through late medieval European court mannerism, to post-revolutionary and modern use of a more egalitarian communication style. Finally, the article provides some insights into the unquestionable impact that technological advances in information industry and telecommunication have had on the intensification, speed, quality and purpose of modern diplomatic communication as well as on diplomatic protocol as its common code.

LITERATŪRA

- Álvarez Gómez M. E. (2007). El protocolo como herramienta de integración en los estados // ponencias del VIII Congreso de Protocolo en México 18-20 abril 2007 "Los retos del Protocolo, del Derecho Internacional y de las Relaciones Internacionales". Enlace en la red: http://www.uam.mx/actividaduam/ampro/viiiicpm07/El_protocolo_como_herramienta_de_integración.pdf.
- Bell C. (1977). *Ritual: Perspectives and Dimensions*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Bell C. (1992). *Ritual Theory, Ritual Practice*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Berne E. (1975). *The Structure and Dynamics of Organizations and Groups*. New York: Ballantine Books.
- Boyer P., Liénard P. (2006). Why ritualized behavior? Precaution Systems and action parsing in developmental, pathological and cultural rituals. *Behavioral and Brain Sciences* (2006) 29, pp. 595–650.
- Canetti E. (2003). *Masė ir valdžia*. Vilnius: Alma littera, 2003. 535 p.
- Curtin M. (1985). A Question of Manners: Status and gender in Etiquette and Courtesy // *The Journal of Modern History*. Vol. 57, Nr. 3. (Sep., 1985), pp. 395–423.
- Danton G. J. (2008). *Discours civique de Danton*. Paris: Echo Library, 2008. 136 p.
- De Fleur M., Ball-Rokeach S. (1975). *Theories of Mass Communication*. New York: Longman Publishing Group, 1975. 288 p.
- Der Derian J. A. (2001). *Apie diplomatiją: Vakarų susvetimėjimo genealogija*. Vilnius: Eugrimas, 2001. 283 p.
- Dilzelsbacher P. (1998). *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*. Vilnius: Aidai, 1998. 589 p.
- Doblatov S. *The Zone* (1985). Knopf. 1st Editon. 177 p.
- Duby G. (2004). *Katedrų laikai: menas ir visuomenė 980–1420*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004. 372 p.
- Eban A. (1983). *The New Diplomacy* (London: Weidenfeld & Nicolson), pp. 384–385.
- Edelman M. (1964). *The Symbolic Uses of Politics*. Illinois: University of Illinois Press, 1985. 232 p.
- Elias N. (2004). *Rūmų dvaro visuomenė*. Vilnius: Aidai. 307 p.
- Frey L., Frey M. (1993). "The Reign of the Charlatans Is Over": The French revolutionary Attack on Diplomatic Practice // *The Journal of Modern History*. Vol. 65, Nr. 4. (Dec., 1993), pp. 706–744.
- Gaigalaitė A., Skirius J., Kasparavičius A., Veilientienė A. (1999). *Lietuvos užsienio reikalų ministrai*. Kaunas: Šviesa.
- Goffman E. (1972). *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York: Harper & Row, 1972. 396 p.
- Heath R. L. & Bryant J. (2000). *Human Communication Theory And Research* (second edition). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers.
- Hunt L. (1984). *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Los Angeles: University of California Press, 1984. 270 p.
- ISEN, Instituto del Servicio Exterior de la Nación (ISEN), Enlace en la red: <<http://www.isen.gov.ar/>>.
- Jimenez S. El Protocolo, herramienta para la comunicación creativa [interactivo]. [Acceso 20-V-2008]

- Enlace en la red: <http://www.tercermilenio.ucn.cl/e14/periodismo_comunicaciones_jimenez.html>.
- Jönson C., Hall, M. (2003). Communication: An Essential Aspect of Diplomacy. *International Studies Perspectives* (2003) 4, pp. 195–210.
- Jönson C., Hall M. (2005). *Essence of Diplomacy*. New York: Palgrave Macmillan.
- Klimas P. (1990). *Iš mano atsiminimų*. Vilnius: Lietuvos enciklopedijų redakcija.
- Mattingly G. (1988). *Renaissance Diplomacy*. New York: Dover Publications, Inc.
- Mayer A. (1981). *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York. 1981. p. 136.
- Melissen J. (2002). “Summit Diplomacy Coming of Age,” *Discussion papers in Diplomacy*. Netherlands Institute of International Relations „Clingendael”.
- Rogers E. M., Kincaid D. L. (1981). *Communication Networks: Towards a New Paradigm for research*. New York: Free Press.
- Roosen W. (1980). Early Modern Diplomatic Ceremonial. A Systems Approach. *The Journal of Modern History*, 1980, Nr. 3, pp. 452–476.
- Sanabria F. (1974). Radiotelevisión, comunicación y cultura, Confederación de Cajas de Ahorro, Fondo para la investigación económica y social.
- Shramm W. (1973). *Men, Messages and Medium: A look at Human Communications*. New York: Harper and Row.
- Sidzikauskas V. (1994). *Lietuvos diplomatijos parašėje*. Vilnius: Vaga.
- Sperber D., Wilson D. (1986). *Relevance: Communication and cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tubbs S. L. & Moss S. (1983). *Human Communication* (4th edition). New York: Random House, Inc.
- Van Wickefort A. *L'Ambassadeur et ses fonctions. (De Wickefort, Abraham. The Ambassador and his functions*. Microfilm. Woodbridge, CT Research Publications, Inc., 1986. 1 reel; 35mm. (The Eighteenth Century; reel 4884, no. 2). (*De Wickefort, Abraham. The Ambassador and his functions*. 1995, Routledge).
- Кабанес О., Насс А. (1988). Революционный невроз. Москва: Институт психологии РАН, Издательство КСП+, 1988. 576 с. (Cabanés, Augustin y Nass, Lucien, *La neurosis revolucionaria*, Madrid, Ediciones Mercurio).
- Кузнецов И. Н. (2002). Этикет (деловой, дипломатический, повседневный). Минск Амаф-ея, 2002. 464 с. (Kuznetsov, *Etiqueta (empresarial, diplomática y cotidiana)*. Minsk, 2002).